

Eesti vanalinnade plaanistruktuuri tüpoloogia 13.–17. sajandil

LILIAN HANSAR

Artiklis analüüsitakse Eesti vanalinnade plaanistruktuure keskajal ja nn Rootsi ajal ning vastavaid linnaehituslikke seoseid Läänemere-äärsete maadega. Sellega kaasnevalt koostatakse muinsuskaitsealade plaanitüpoloogia. Keskaegsetes vanalinnades eristatakse järgmisi plaanitüüpe: üks pikk tänav (Lihula), T-kujuline tänavaskeem (Rakvere), veekogu suunas kulgevad tänavad (Haapsalu, Kuressaare), teede hargnemiskoha Y-kujuline tänavaskeem (Valga), reeglipärane (Paide, Viljandi, Pärnu, Tartu, Narva) ja ebareeglipärane plaaniskeem (Tallinn, Kuressaare). Keskaegne tänavastruktuur on hästi säilinud Tartus, Haapsalus, Kuressaares, Lihulas, Rakveres, Viljandis, Paides, Valgas, osaliselt Pärnus, halvemini Narvas. Rootsiaegsetes linnalaiendusplaanides domineerib ruudustikplaan (Narva, Pärnu). Kuressaare realiseerimata ideaallinna plaan oli uuenduslik kogu tolleaegses Rootsis. Pärnu rootsiaegset planeeringut peetakse renessansiajastu ideaallinna suurepäraseks näiteks, kus on lahendatud keeruline ülesanne seostada uus ja vana ning luua ajastu nõuetele vastav sümmeetrilise kompositsiooniga tervik.

Käesolev artikkel käsitleb linnaehituslike struktuuride teket ja arengut kahel esimesel olulisel etapil Eesti vanalinnade ehitusajaloos: keskajal ja nn Rootsi ajal. Vaatluse all on need ajaloolised Eesti linnad, kus on säilinud visuaalseid märke keskaegsest või rootsiaegsest asustusest, sõltumata sellest, kas konkreetne asula oli keskajal saanud linnaõigused või mitte. Et mõlemast perioodist on hoonestusstruktuuri moodustavaid ehitisi vähe säilinud, keskendutakse vanalinnade plaanistruktuuride analüüsile, süstematiseeritakse ajaloolised kaardid¹, koostatakse plaanitüpoloogia ja vastavad tänavate skeemid². Ajaloolistele allikatele toetuv kartograafiline uurimismeetod³ kui üks võimalikest linnaehituse arengu analüüsimise viisidest on antud juhul õigustatud, sest muinsuskaitsealadel on plaanimuster üks tähtsamaid linnaehitusliku struk-

1 Vanalinnade ajalooliste plaanide andmebaasi on koondatud järgmised andmed: plaani nimetus, autor, koostamise aeg, asukoht, andmed avaldamise kohta, digitaliseeritud kaart või joonis. 17. saj plaanide ligikaudne arv: Narva – 40, Pärnu – 34, Tartu – 26, ülejäänud linnad – 37. Andmebaas on artikli autori valduses.

2 Siinses artiklis on esitatud vaid mõned vanalinnade tänavateskeemid koos ajaloolise kaardiga.

3 Wilhelm Neumann oli üks esimesi Baltikumis, kes kasutas linnaplaani kui ajaloo allikat (W. Neumann, Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 21. Riga: Kymmell, 1921, lk 84–99).

tuuri⁴ komponente. Tänavatestruktuuri võib pidada linna skeletiks, mis selle mahulist ülesehitust koos hoiab, või mäluvõrgustikuks, kus on talle linnade vanim ajalugu. Uurimistö eesmärgiks on plaanitüpoloogia ja vastavate üldistatud skeemide abil tuua esile igale vanalinnale ainuomane plaanimuster ning juhtida tähelepanu selle kaitse vajadusele mitte ainult nähtavais osades, vaid ka kultuurikihi alla mattunud kihtides.

Artiklit illustreerivad linnade ajaloolised plaanid ja nende alusel koostatud tänavatestruktuuri skeemid.⁵

Historiograafia

Kui vaadeldava ajastu hoonete arhitektuuri ajalugu on põhjalikult uuritud, siis Eesti linnaehituse analüüs on jäänud tagasihoidlikuks (v.a Tallinn, Narva). Eesti kunsti- ja arhitektuuriajaloo koguteostes⁶, nii nagu ka sarnastes Saksa väljaannetes⁷ on antud ülevaade eelkõige suurematest linnadest; väikelinnade kohta on Eesti arhitektuuri teatmeteostesse⁸ koondatud vaid üldinformatsioon. Kõige põhjalikum uurimistö muinsuskaitsealade ehitusajaloo kohta koostati 1970.–1980. aastatel Vabariiklikus Restaureerimisvalitsuses (VRV, hilisem Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituut – KRPI).⁹ Pikka aega olid ulatuslikumaks linnaehituslikuks käsitluseks vastavad lõigud Sten Karlingi 1936. aasta Narva monograafias.¹⁰ Põhjalikumalt on väikelinnade seoseid keskajaga käsitlenud Paul Härmson.¹¹ Arnold Soom annab ülevaate 17. sajandi linnadest, puudutades ka nende ehituslikku külge.¹² Kaur Altoa uurimused¹³ on pühendatud Tartule, Viljandile ja Valgale. Üks väheseid Eesti arhitekte, kes linnaehituse ajaloost, sh väikelinnadest huvitus, oli Harald Arman.¹⁴ Viimastel aastakümnetel on arheoloogilistelt välitöödelt lisandunud uusi andmeid Eesti linnaehituse ajaloo kohta,

4 Eesti vanalinna muinsuskaitsealade põhimääruste järgi moodustavad linnaehitusliku struktuuri hoonestusstruktuur, tänavate ja kruntide struktuur; linnaehitusliku terviku iseloomustamisel on aga kasutatud mõisteid plaanstruktuur ja ehitised (nt Kuressaare vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus § 7 p 1, 2. – Riigi Teataja I, 21. VI 2004, 50, 353). Käesolevas kirjutises on plaanstruktuur ja tänavatestruktuur samatähenduslikud, nende sünonüümidena on kasutatud veel nimetusi plaanimuster, plaaniskeem, tänavateskeem, linnaplaan.

5 Tänapäevastele linnaplaanidele on kantud 17. saj plaanidel eksisteerinud tänavad, väljakud (must värv), kindlused (punane värv) ja veekogud (sinine värv). Tänaeni säilinud tänavad on tähistatud pideva joonega, mittesäilinud punktiiriga.

6 Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770.

Peatoim K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.

7 Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland. Bd. 3, Gotik. Hrsg. v. B. Klein; Bd. 4, Spätgotik und Renaissance.

Hrsg. v. K. Krause. München, u.a.: Prestel, 2007, 2008.

8 Eesti arhitektuur 1–4. Peatoim V. Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1999.

9 Ajalooliste linnade uurimisest annab ülevaate Kaur Altoa ja Jaan Tamm artikkel: K. Altoa, J. Tamm, A Glimpse at Research into Historic Towns in Estonia: Current Results and Perspectives. – Estonia. Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table Held at Tallinn, April 1991 at the Estonian Academy of Sciences. Eds.

T. Hackens, V. Lang, U. Miller. Strasbourg: Council of Europe, 1992, lk 63–76.

10 S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936, lk 80–91, 125–136, 295–299.

11 P. Härmson, Eesti linnaehitus ja selle seosed keskajal. Dateerimata. Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), A-2025.

12 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil. – A. Soom, Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk 216–272.

13 K. Altoa, Viljandi linna kujunemisest. – Ehitus ja Arhitektuur 1978, nr 2, lk 48–54; K. Altoa, Viljandi varasem ehituslugu. – Eesti Loodus 1983, nr 9, lk 574–579; K. Altoa, Valga ja tema väärtarhitektuur. – Eesti Loodus 1984, nr 9, lk 585–589; K. Altoa, Muinasaja lõpu Tartu – kas Põhjamaade suur ristiuse keskus? – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1123–1129.

14 H. Arman oli „Eesti arhitektuuri ajaloo” (1965) peatoimetaja ning linnaehituse artiklite autor või kaasautor.

näiteks Anton Pärna Haapsalu vanema ajaloo uuringud¹⁵, Jüri Kivimäe väikelinnade ja Narva kohta kirjutatu¹⁶, Arvi Haagi artiklid Viljandi vanalinna ehitusarheoloogias¹⁷ ning Aldur Vungi Pärnu vanema ajaloo käsitlused¹⁸. Kirjalikele allikatele tuginevad Inna Põltsam-Jürjo Pärnu ja Margus Laidre Tartu ajaloo uurimused.¹⁹ Lisateavet annavad mitmed kohalike linnaajaloo huviliste või maakondlike muuseumide teadurite kirjutised.²⁰ Ajaloolise teedevõrgu osa Eesti linnade arengus kirjeldab Tõnu Raid.²¹

Kuigi üksikuid vanalinnu on erineva põhjalikkusega uuritud, ei ole võrdlevalt vaadeldud nende plaanstruktuuri arengu erisusi ega üldistatud kujunemise ja muutuste seaduspärasusi.²² Kui Läänemere regiooni keskaegsete linnade võrdlusi Eestiga napib, siis rootsiaegse linnaehituse kohta on Gerhard Eimeri 1961. aastal ilmunud põhjalikku uurimust²³ täiendanud hiljem Nils Ahlberg²⁴, puudutades ka Eesti linnu.

Kokkuvõtliku ülevaate Põhjamaade (Taani, Norra, Soome, Rootsi) urbaniseerimisest annab üks paljudest Thomas Halli koostatud kogumikest.²⁵ Täpsemad andmed Soome linnade varasema ajaloo kohta põhinevad Carl Jacob Gardbergi ja Henrik Liliuse kirjutistel.²⁶ Saksa keskaegsete linnade uurimisel on pikaajalised traditsioonid. Varasemad käsitlused võtab kokku Hans Planitzi põhjalik uurimus, mis annab kronoloogilise ülevaate linnade tekke ajenditest, erinevatest tüüpidest ning nende arengut mõjutanud sotsiaalsetest ja poliitilistest tagamaadest.²⁷ Rootsi keskaegsete linna-
 planide põhitüpe on analüüsinud Eimer.²⁸ Käesolevas artiklis on aluseks võetud

15 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal. – *Ars Estoniae* medii aevi. Grates Villem Raam, viro doctissimo et expertissimo. Koost K. Altoa. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 127–144; A. Pärn, Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuse kujunemisloost. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 26–48; A. Pärn, Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte. – Keskus-tagamaa-ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut ja Tartu Ülikool, 2002, lk 351–390.

16 J. Kivimäe, Medieval Narva: Featuring a Small Town Between East and West. – *Narva und die Ostseeregion*. Hrsg. v. K. Brüggemann. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž, 2004, lk 17–29.

17 A. Haak, Keskaegse Viljandi tänavate võrk. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002, lk 71–91.

18 A. Vunk, Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu. – *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology I*. Eds. R. Vissak, A. Mäesalu. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 1999, lk 43–49; A. Vunk, Pärnu, Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu – kolm linna ühes paigas 13.–14. sajandil. – Narva Muuseumi toimetised 5. Narva, 2005, lk 29–36.

19 I. Põltsam-Jürjo, Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009; M. Laidre, Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo, 2008.

20 K. Rikas, Magnus Gabriel De la Gardie ja Saaremaa. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare, 1997, lk 53–70; L. Hansar, E.-M. Basihhina, Kuressaare Linnaatlas. Linna kujunemise, linnaehitusliku arengu ja arhitektuuriväartuste ülevaade 1999. Kuressaare: Kuressaare Linnavalitsus, Eesti Muinsuskaitseinspektsioon, 1999; O. Kirss, Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast 1944. aastani. Tallinn: Virumaa Muuseumid, 2003.

21 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap, 2005.

22 Erandiks on ameerika geograafi John Leighly (1895–1986) artikkel 1939. aastast, milles on analüüsitud nii keskaegseid kui ka rootsiaegseid linna-
 plaane (J. Leighly, *The Towns of Medieval Livonia*. – University of California Publications in Geography, Vol. 6 (7). Berkeley, 1939, lk 235–314).

23 G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715*. Mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt. Stockholm: Svenska Bokförlaget, 1961.

24 N. Ahlberg, *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1998; N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar*. Svensk stadsplanering 1521–1721. Uppsala: Institutionen för landskapsplanering Ultuna, 2005.

25 *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*. Ed. T. Hall. London: Taylor & Francis, 1991.

26 *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1*. Keskiajalta 1670-luvulle. Päätöim. P. Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliito, 1981.

27 H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. 3., unveränd. Aufl. Weimar: Böhlau, 1973.

28 G. Eimer, *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige*. Formanalytiska undersökningar. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967, lk 285–309.

Ahlbergi Rootsi ajalooliste linnade plaanitüpoloogia kui üks süsteemsemaid näiteid.²⁹ Spiro Kostof on oma raamatutes käsitlenud linnade plaanstruktuuride arengu seaduspärasusi, mõtestades üldisemalt ajaloolisi urbanistlikke mustreid.³⁰ Ideoloogilisi mõjusid linnaplaanide kujunemisele on kirjeldanud Enrico Guidoni.³¹ Paljude teiste renessanslinna kajastavate uurimuste hulgas on huvipakkuv rohke illustratiivse materjaliga Ruth Eatoni ideaallinna kui utopistliku nähtuse käsitlus.³² Eestis on linnaplaane analüüsinud Leonid Volkov, kes ei lähtunud tüpiseerimisel mitte tänavate struktuuri muustrist, vaid linna kui terviku arengu suundadest.³³

Et mitmed arhiivid on ajaloolised kaardid digitaliseerinud, võimaldab ajalooliste linnaplaanide hõlpsam kättesaadavus nende koostajate ja dateeringute täpsustamist. Üks informatiivsemaid allikaid on Rootsi ajaloolise kartograafia spetsialisti Ulla Ehrensvärdi koostatud Rootsi kogudes leiduvate Eesti kaartide kataloog.³⁴ Linnaplaani tüüpide visualiseerimise alusena on kasutatud Delfti ülikoolis koostatud morfoloogilist ja topograafilist reduktsiooni. Selles järeldatakse, et linnatüüpide erijooned on kujunenud kindlas kontekstis ning on mõistetavad vaid ajaloolises perspektiivis.³⁵

Keskaegne linn

Andes põhjaliku ülevaate keskajal alguse saanud Saksa linnadest, jäeldab Hans Planitz, et nende kohta ei ole võimalik kasutada ühtset teooriat: linnade teke ja areng toimus paljude asjaolude koosmõjul.³⁶ Vaatamata iga linna eripärale saab esile tuua mõned üldised kujunemisprintsüübid.

Euroopa keskaegsete linnade tekke kohtadeks peetakse reeglina kas kaubateede sõlmpunkte või muid soodsaid kauplemiskohti veekogude ääres, mõnikord ka hävinenud antiikaja keskusi. Saksa linnaatlases³⁷ loetletakse keskaegsete linnade lätteiks järgmisi asustatud punkte: piiskopi (Regensburg, Köln) või keisri (Aachen) tugipunktid, kloostrite asukohad (Bamberg), vürstlinnad või -kindlused (Goslar, Paderborn), vabade kaupmeeste turukohad ehk viik-asulad³⁸ (Hildesheim, Dorestadt, Birka), maksubabad mõisad (Flecken), muud soodsad ajendid, nt hõbedakaevandus (Sachsen,

29 N. Ahlberg, *Stadens mönster*.

30 S. Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*. Oxford: Oxford University Press, 1985; S. Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London: Thames & Hudson, 2006 (esmatrükk 1991); S. Kostof, *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*. London: Thames & Hudson, 1992.

31 E. Guidoni, *Die Europäische Stadt. Eine Baugeschichtliche Studie über ihre Entstehung im Mittelalter*. Stuttgart: Electa/Klett-Cotta, 1980.

32 R. Eaton, *Ideal Cities: Utopianism and the (Un)Built Environment*. London: Thames & Hudson, 2002.

33 L. Volkov, *Eestimaa asustus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 94–98.

34 U. Ehrensvärd, *Topographica Estoniæ. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar*. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XII, 1991–1999. Stockholm, 2001.

35 B. Leupen, C. Grafe, N. Körnig, M. Lampe, P. Zeeuw, *Design and Analysis*. Rotterdam: 010 Publishers, 1997, lk 137–138, 207–208.

36 H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk xiv.

37 J. Hotzan, *dtv-Atlas Stadt. Von den ersten Gründungen bis zur modernen Stadtplanung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994, lk 31.

38 Viik (*sks Wik*, *ld vicus* – küla) – keskaegse linna vahetu eellane, mis oli tihti seotud sadamakohaga. Termini eestikeelse kirjaviisi on käibele toonud Rein Zobel, kes oletab, et Tallinna kohal võis olla enne taanlaste vallutust viik-asula (R. Zobel, *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tallinn: Valgus, 1980, lk 9–10). Viik-asulatuübi esmakirjeldaja on Herbert Jankuhn (H. Jankuhn, *Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet*. Wien: Böhlau, 1971).

Freiberg). Saksamaal kasvas linnade arv 9.–14. sajandil neljakümnelt kolme tuhandeni.³⁹ Rootsi ja Soome linnade teket on mõjutanud geopoliitiline olukord ja liikumised Läänemere ääres. Rootsi praegustes piirides on olnud 70 keskaegset linna, millest tänaseni on alles 60, neist 20 linnal on säilinud keskaegne plaanilahendus. Kui enamik linnu tekkis 13.–15. sajandil (Stockholm, Nystad, Malmö), siis vanimad linnad Sigtuna ja Lund pärinevad 10. sajandi lõpust ning enne aastat 1100 on asustatud Helsingborg, Skara ja Visby.⁴⁰ Soomes on kuus keskajal tekkinud linna: Turu (1290), Porvoo (1346), Ulvia (1365), Viiburi (1403), Rauma (1442), Naantali (1443).⁴¹

Arvestades kohalikke olusid, võib Eesti aladel vaadelda keskaegse linna tekke põhjuseid mõneti interpreteerituna. Baltisaksa uurijad seostavad linnade kujunemise Eestimaa koloniseerimisega.⁴² 1930. aastate lõpust alates eeldavad eestlastest arheoloogid, et rida suuremaid muinaslinnuseid omas juba muinasaja lõpus linnalise asula tunnuseid.⁴³ Mõned tänapäeva autorid leiavad, et muinasajal on olnud palju suurem roll Eestimaa praeguse asustussüsteemi tekkes, kui tavapäraselt arvatakse.⁴⁴ Valter Lang nimetab varalinnalisi keskusi aolinnadeks, mida eristab linnadest nende väiksem elanike arv, kaubavahetuse ja käsitöö vähesem tähtsus ning tagasihoidlikum administratiivne funktsioon.⁴⁵ Tänapäeval on valdav seisukoht, et linnu nende kesk-aegses tähenduses siinmail muinasaja lõpus ei eksisteerinud, küll aga eeldatakse asulakohtade (*Hakelwerk*) olemasolu suuremate linnuste juures ning viik-asulate paiknemist veeteede ääres.⁴⁶

Tõnu Raid tõestab Eesti teedevõrgu kujunemise uurimuses, et juba vähemalt nooremal rauaajal eksisteerinud ja 13. sajandi keskpaigaks väljakujunenud 10–20 peamise tee suunad on säilinud tänapäevani üsna suures osas muutumatuna, mida illustreerib tema 1250. aasta retrospektiivne kaart.⁴⁷ Põhiliste ajalooliste liikumiste ääres paiknesid muinaskihelkondade suuremad maalinnad ja asulad, mille kohale ehitati hiljem vallutajate kivilinnused ning nende juurde linnad. Jälgides asustatud punktide paiknemist ning Limneamere ulatust rauaajal,⁴⁸ ei ole tõenäoline, et keskajal alguse saanud mereäärsete linnade nagu Kuressaare, Haapsalu ja Pärnu kohal oli muinasajal paikne asustus, küll aga võisid seal enne vallutajate linnuste rajamist olla sadamad ja kaubitsemiskohad.⁴⁹

39 J. Hotzan, dtv-Atlas Stadt, lk 33.

40 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 12.

41 C. J. Gardberg, Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 11–13.

42 A. Pärn, Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte, lk 351–390.

43 H. Moora, H. Ligi, Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 22–23, 28.

44 M. Mägi, Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus–tagamaa–ääreala, lk 221–222; K. Markus, Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (1/2), lk 24.

45 V. Lang, Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaegses Eestis. – Kui vana on Tallinn? 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 8. Tallinn, 2004, lk 15–16.

46 K. Altoa, Viljandi linna kujunemisest, lk 52.

47 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine, lk 222.

48 A. Kriiska, A. Tvauri, A. Selart, B. Kibal, A. Andresen, A. Pajur, Eesti ajaloo atlas. Tallinn: Avita, 2006, lk 31–37.

49 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 140–141; K. Aluve, Kuressaare linnus. Arhitektuuriajalooline uurimus. Tallinn: Valgus, 1980, lk 9; K. Keskküla, Mõnda Kuressaare linna kujunemisloost. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2005, lk 97–126.

Muinasajal eksisteerinud arvukatest eestlaste linnustest on Evald Tõnissoni kataloogi⁵⁰ järgi vaid seitsme kohale või lähedale ehitatud vallutajate kivilinnus: Otepää (*Odempe*), Lihula (*Lealense*), Viljandi (*Viliende*), Rakvere (*Tharvanpe*), Tartu (*Tharbata*), Narva (*Narvia*), Tallinn (*Lindanise*).⁵¹ Loetelust puudub Paide (*Paede*), kus arvatakse olnud samuti muinaslinnus.⁵² Sajakonnast eksisteerinud keskaegsest kivilinnusest⁵³ on 13 olnud ajendiks tänases mõistes linna tekkele (Tallinn, Narva, Tartu, Viljandi, Rakvere, Haapsalu, Kuressaare, Põltsamaa, Vana-Pärnu, Uus-Pärnu, Paide, Lihula, Otepää). Neist üheksa on muinsuskaitsealadena riikliku kaitse all (Tallinn, Tartu, Viljandi, Rakvere, Haapsalu, Kuressaare, Pärnu, Paide, Lihula).

Kuigi Eestis arvestatakse keskajaks aastaid, mis jäävad ajavahele 1200–1558, peetakse keskaegseks linnu, mis said linnaõigused 13.–14. sajandil⁵⁴: Tallinn (*Reval* 1248), Vana-Pärnu (*Pernau* 1251), Tartu (*Dorpat* 13. saj keskpaik)⁵⁵, Haapsalu (*Hapsal* 1279), Viljandi (*Fellin* 1283)⁵⁶, Paide (*Wittenstein* 1291, hiljem *Weissenstein*), Rakvere (*Wesenberg* 1302), Uus-Pärnu (*Perona* 1318), Narva (*Nerva* 1345). 16. sajandi lõpus said linnaõigused Kuressaare (*Arensburg* 1563) ja Valga (*Walk* 1583). Linnaliseks asulaks oli keskajal ka Lihula (*Leal* linnus 1238), mis sai linnaõigused alles 1993. aastal. Kõik loetletud leiavad järgnevalt kajastamist kui linnalise asustuse tekke ja arengu jälgede kandjad ning vana linna muinsuskaitsealad, v.a Tallinn kui põhjalikumalt uuritud linn.

Renessansi- ja barokiaegne linn

Renessansiaegsed ideaallinnad said alguse 15. sajandi Itaalias. Uuestisündinud klassikalised ideaalid tuginesid Vitruviuse linnaskeemidele, mida järgisid esimesed teoreetikud, nt Filarete (Antonio di Pietro Averlino), kes koostas Sforzinda (1457–1464) linnaskeemi. Järgnesid Albrecht Düreri, Francesco di Giorgio Martini, Leon Battista Alberti, Vincenzo Scamozzi jt ruudu- ja ringikujulised või hulknurksed ideaallinna ning kindlustuste plaanid. Üks väheseid teostunud ja tänaseni säilinud radiaalse tänavaskeemiga kindlustatud renessansslinna Itaalias on Palmanova (1593, Scamozzi).⁵⁷ Ruudustikplaaniga Neuf Brisachi Prantsusmaal (1699–1702, Sébastien Le Prestre de Vauban)⁵⁸ ümbritseb uut tüüpi kaheksa bastioni ja raveliiniga kindlustussüsteem. Saksamaa ainus ruudustikplaani säilitanud linn on Freudenstadt (1599, Heinrich Schickhardt).⁵⁹

50 E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad. Muinasaja teadus 20. Tallinn, Tartu: Ajaloo Instituut ja Tartu Ülikool, 2008, lk 180.

51 Muinaslinnade nimede aluseks on kasutatud: E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad, lk 185–333.

52 L. Jaamits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 404.

53 K. Aluve, Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993, lk 6.

54 Daatum linna nime taga tähistab linnaõiguste andmise aega, kui ei ole viidatud teisiti. Keskaegsete linnade täpse vanuse osas on lahknevisi, sest kasutatud on nii esmamineimist kirjalikes allikates kui ka linnaõiguste andmise aega. Tihti on linnalised asulad eksisteerinud varem, kui neile on antud linnaõigused (Viljandi, Tartu, Valga, Kuressaare). Eelnevale on tähelepanu juhtinud Kaur Altoa (K. Altoa, Valga ja tema väärtarhitektuur, lk 585).

55 Esmamineimine 1030.

56 Esmamineimine 1211, linnana nimetatud 1283.

57 R. Eaton, *Ideal Cities*, lk 40–71.

58 R. Eaton, *Ideal Cities*, lk 63; S. Kostof, *The City Shaped*, lk 144.

59 M. Müller, *Bildlichkeit und Bildhaftigkeit in der Architektur. – Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, Bd. 3, lk 241; R. Eaton, *Ideal Cities*, lk 64–65.

Renessansist alates on linnu käsitletud kui terviklikke kunstiteoseid, mis lisaks arhitektuurile väljendus ka planeeringutes. Geomeetrilis-sümmeetrilised plaanid pidid küll olema linna ratsionaalse funktsioneerimise aluseks. Niisuguseid regulaarseid ideaalse selguse ja korra linnu on seostatud võimu ja koloniseerimisega,⁶⁰ olles sellisena jälgitavad Rootsi riigi poolt vallutatud provintsid, sh rootsiaegses Eestis (1629–1710). Rootsi oli üks väheseid riike Euroopas, kus nii suurel hulgal ehitati renessansi ideaallinna printsiipidest lähtuvaid uusi linnu.⁶¹

1628. aasta Rootsi kuninglik seadus määras, et „kõik olemasolevad linnad peavad olema ümber kujundatud regulaarsete planeeringutega, et neid viia paremasse korra, ja kõik uued linnad tuleb valada samasse vormi”.⁶² Riigivõimu tugevusest annab tunnistust linnaehituse aktiivsus 16.–17. sajandil, mil Rootsi praegustele aladele rajati 30 uut linna⁶³, 15 koliti uude kohta, kõik vanad linnad oli kavas uuendada⁶⁴; suurriigi kontrolli all olevatel aladel plaaniti uuendusi 450 kohas ning koostati üle 600 planeeringu⁶⁵. Erilisi pingutusi tehti linnade kindlustamisel, põhjuseks Rootsi ja Taani rivaa-litsemine võimu pärast Läänemere-äärsetel aladel.

Soomes oli 1653. aastaks planeeringute alusel ehitatud või uuendatud 28 linna. Esimesed neist arvestasid maastikku järgides keskaegseid traditsioone: Uusikaupunki (1617), Uusikaarlepyy (1620), Kokkola (1620), Tornio (1621). Ruudustikplaanide lõplik läbimurre toimus 1640. aastatel, mil linnade planeerimist juhtis Per (Pietari) Brahe (noorem).⁶⁶ Turu planeeringus (1639, Anders Torstensson) säilitati keskaegne linn, uus linnaosa ehitati jõe teisele poolele; Raahe (1650, Claes Claesson) ja Pori (1642, Anders Torstensson) planeerimisel kasutati mehhaaniliselt ruudustikplaani, arvestamata maastiku reljeefi. Lihtsustatud ruudustikplaanide ulatuslikku rakendamist mõjutas 1628. aastal maamõõtjate ametkonna loomine, kus üks juhtivamaid linnade mõõdistajaid ja plaanide koostajaid oli Anders Bure.⁶⁷

Üheaegselt linnade uuendamisega tegeldi Rootsis linnuste ja linnakindlustuste moderniseerimisega, millest võimsaimad olid Halmstad, Helsingborg, Kalmar, Landskrona ja Malmö. Kindlustatud linnade ja linnuste plaanid jagunevad ideaallinnaskeeme järgivateks radiaalseteks ja ruudustikplaanideks, kus Hollandi eeskujul kasutati kanalitesüsteeme. Radiaalplaani tüüpi, kus linna keskselt väljakult kiirgavad laiaili ühetaolised tänavad ja põiktänavad moodustavad selle ümber kontsentrilisi ringe, esindab ainult Kalmar (1613). Ellu viidi kanalitel põhinevad ruudustikplaanid Jonköpingis, Göteborgis ja Landskronas, mis ümbritsetuna kindlustusvöödega olid Rootsi riigikaitse tähtsad tugipunktid.⁶⁸

60 S. Kostof, *The City Shaped*, lk 99.

61 S. Kostof, *The City Shaped*, lk 112.

62 H. Lilius, *Suomalainen puukaupunki*. Rungsted Kyst: Anders Nyborg, 1985, lk 155.

63 Esimene uus linn oli Hudiksvall (1582), siis Mariestad, Karlstad, Göteborg, Sala, Falun, Vänersborg, Karlskrona (1680), Östersund (1786) (N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 21).

64 N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 21–22.

65 N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar*, lk 372–373.

66 Per (Pietari) Brahe (noorem) oli 17. saj keskel Rootsi riigi valitsuse teenistuses, kindralkuberner Soomes ja tuntud uute linnade rajajana (nt Raahe, Pietarsaari, Kajaani, Hämeenlinna, Lappeenranta, Savonlinna jt). G. Eimer nimetab Brahet linnaplaneerimise alal diletandiks, kelle ideid vormistasid maamõõtjad (G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, lk 22, 322–325).

67 H. Lilius, *Kaupunkinrakentaminen 1617–1856*. – Suomen kaupunkilaitoksen historia 1, lk 305–312.

68 N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 28–32.

Kui Rootsisis jättis see periood tugeva pitseri keskaegsete linnade südamele, siis Eestis piirdus uuendamine vaid strateegiliselt tähtsamate linnade – Tallinna, Narva, Tartu, Pärnu ja Kuressaare – kindlustamise ja linnuste moderniseerimisega; linnade laiendamine viidi ellu vaid Pärnus ja Narvas. Enamuse ülejäänud väikelinnade areng pidurdus, sest 1636. aastal alanud läänistamise tulemusena kuulusid mitmed linnad suures ulatuses mõisatele või läksid Rootsi riigitegelaste valdusse.⁶⁹

Linnaplaanide tüpologia lähtekohad

Linnaplaani tüüpide koostamise aluseks oleva plaanistruktuuri all mõistetakse tänavate, väljakute, kvartalite, kruntide paigutuse viisi ja sellest tulenevaid kujundeid. Siinses artiklis pööratakse tähelepanu vaid tänavatele ja väljakutele, kuna üldjuhul puudub vaadeldava perioodi ajaloolistel plaanidel kruntide jaotus, tihti on tähistamata ka kvartalid.

Eri aegadel ja paikades on kasutatud erinevaid tüpiseerimise variante. Väga üldisatult on linnad orgaanilise või planeeringulise tekkega, mis väljendub kas nende ebaregulaarses või regulaarses plaanistruktuuris. Domineerib seisukoht, et keskaegsed linnad on suurel määral nn isetekkelised, kuid selle kõrval võib siiski oletada ka teadlikku planeerimist. Spiro Kostof võrdleb 12. sajandi Euroopa linnu „korratu keskaegse kangaga” ning tema uurimuse eesmärgiks on leida ajaloolistes urbanistlikes kujundites jälgi planeeritusest.⁷⁰

Korratuna näivate ebaregulaarsete keskaegsete tänavamustrite teket võisid mõjutada varasem asustus, kaubateede suunad, veekogu ja sadama paiknemine, maapinna reljeef või mingi oluline objekt. Kuid vaatamata näilisele kaosele valitses neis linnades oma kord ja selle plaanis teatud loogika: kitsaste tänavate süsteem sidus ratsionaalselt linnaelu sõlmpunktid, nagu sadama, linnuse, turu ja kiriku; kesksel kohal oli linnaväljak raekoja, kiriku ja/või turuplatsiga; väikesele maa-alale oli koondatud tihe hoonestus, mida ümbritses kaitsemüür. Kõiges selles peegeldub keskaegse linna ratsionaalsus.

Linnaplaanides on otsitud ka ideoloogiliste sümbolite mõjusid. Teede ristumisi on ajaloolistes linnades interpreteeritud kui kristlikku kujundit.⁷¹ Keskaegse Saksa linna Villingeni kahe ristuva tänavasuunaga ovaalse plaani analüüsist on järeldatud, et nii selgele ristimärgile tuginev linn ei saanud kujuneda eelneva plaanimiseta.⁷² Selgem sümbolne tähendus on renessansi ideaallinnade geomeetrilistel mudelitel, mis

69 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 216–217.

70 S. Kostof, *The City Shaped*, lk 108.

71 E. Guidoni, *Die Europäische Stadt*, lk 127, 139. Eestis on tänavatele sümbolistlike tähenduste omistamise teemal väidelnud Romeo Metsallik ja Kaur Alttoa (R. Metsallik, *Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärist ehteripatsit*. – Akadeemia 1996, nr 7, lk 1358–1360; K. Alttoa. Väitlus: Romeo Metsallik, „Borre-loom Tartus. Kaks skandinaaviapärist ehteripatsit.” – Akadeemia 1997, nr 6, lk 1298).

72 T. Hettich, *Stadtkulturerbe Villingen: Planstadt und Stadtbaukunst des Mittelalters. Eine städtebauliche Analyse der Zähringerstadt. Die Beweiskraft der euklidischen und fraktalen Geometrie im Städtebau*. Norderstedt: Books on Demand, 2007, lk 55–59.

väljendavad tolleaegset ettekujutust kosmilisest korrast ning taevalikust täiusest ja harmooniast, mis pidid looma eeldused ideaalse ühiskonna tekkeks.⁷³

Keskaegsed Saksa linnad kujunesid strateegiliste, majanduspoliitiliste, logistiliste ja looduslike tegurite koosmõjul, olles struktureeritud tänavate, väljakute ja linnamüüri ümber. Tänavateskeemi reegliärasus avaldub üldjuhul linnamüüri ümbristatud uutes linnades (Aken an der Elbe, Büdingen, Neubrandenburg, Kulm jt).⁷⁴ Kuigi keskaegsed linnad ei ole peaaegu kunagi sarnased, eristatakse Saksamaal järgmisi tüüpilisi skeeme: üks või mitu rööptänavat (Bern, Lemgo); peatänavaga risti olevad põiktänavad, nn kalaluu tüüp (Prenzlau), täisnurga all ristuvad tänavad (Wroclaw, endine Breslau); radiaal-kontsentrilised tänavad (Nördlingen) ja erikujulised (nt mägedes).⁷⁵

Illustreerides Saksa linnaehituse arenguetappe plaaniskeemidega, pöörab Planitz suurt tähelepanu turuplatsi paiknemisele ning muutustele selle kujus ja funktsioonis. Keskaegse linna tekke eelsest ajast toob ta näiteid viik-asulatest, mis asusid veeteedeäärsetes kauplemisskohtades ja olid seotud linnusega, ning millest hiljem kujunesid linnad (Stade, Salzburg, Bamberg, Köln). 11.–12. sajandi linnades oli esialgu tüüpiline pikliku kujuga nelinurkne turg, mis paiknes kaubatänavaa ääres, tihti selle terves pikkuses. Teede ristumiskohale kujunesid ovaalse kujuga linnad, mille keskel oli peaturg (Villingen, Dinkelsbühl). Levinud olid veel kolmnurksed väljakud (Nürnberg, Salzburg) ning kiilukujulised turuplatsid (Osnabrück, Passau). Kõik loetletud väljakutüübid said alguse kaubatänavast, kujunedes pikapeale iseseisvaks linnaplaani osaks. 12. sajandi teisel poolel oli valdav linnakeskmes paikneva nelinurkse turuplatsiga korrapärane tänavateskeem (Hannoversch-Münden, Leipzig), mis levis 13. sajandil Saksamaa valutatud aladele.⁷⁶

Sarnaselt Planitzile keskendub Gerhard Eimeri analüüs Rootsi keskaegseid linnu kujundanud väljakute ja turuplatside ning kirikute ja raekodade paiknemisest tingitud arengutele ajavahemikus u 1000–1450, mida mõjutasid Euroopa eeskujud, aga ka valitsejate isiksused. Varasemaiks peab Eimer kaubateede äärde ühe pika tänavana tekkinud linnu (Lund, 1020–1040). 12. sajandile on iseloomulik pikliku kujuga kolmnurkse väljakuga linnatüüp, kus turuplatsi lühema külje ääres paikneb kirik (Skara). 13. sajandi keskel saab Rootsi linnade keskväljakul Lübecki eeskujul peaaegu normiks skeem kirik–turg–raekoda, kusjuures nelinurkne suur linnaväljak pidi olema kindlate proportsioonide ja mõõtmetega (Stockholm, Ystad). 14. sajandil võeti eeskujul Saksa regulaarsest koloniaallinnaskeemist, kus rõhutati turuväljaku keskset asendit ning selle äärde või keskele ehitatud raekoja esinduslikkust; kirik(ud) paiknesid eraldi väiksemal väljakul (Arboga, Bogesund). 15. sajandil sekkus linnaehitusse aktiivselt Rootsi kuningas Pommeri Erik (Erik XIII), kes kasutas uue linnatüübi loomisel 13. sajandi Saksa linnade eeskujul, rõhutades kiriku keskse asukoha tähtsust ning linnakindlustusi (Landskrona, Malmö).⁷⁷ Olles põhjalikult uurinud Rootsi linnaplaane, leiab Nils Ahlberg nende muustrites sarnaseid jooni. Ta eristab järgmisi plaaniskeeme: üks pikk

73 R. Eaton, *Ideal Cities*, lk 11–12, 48.

74 B. Marten, *Planerische Logik und Repräsentativer Anspruch Urbanistik und Burgenbau. – Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland*, Bd. 3, lk 228, 234–242.

75 J. Hotzan, *dtv-Atlas Stadt*, lk 31.

76 H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk 65–79, 90–92, 94–97.

77 G. Eimer, *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige*, lk 285–309.

tänav, rannajoone suhtes nurga all olev peatänav, rannajoonega paralleelne tänavavõrgustik, teeristilinnad, ribimuster, reeglipärase plaanimuster.⁷⁸ Renessansi- ja barokiaegset linnaehitust iseloomustavad ruudustik- ja radiaalplaanidega ideaallinnad ning kindlustuste moderniseerimine.⁷⁹ Eimeri ja Ahlbergi erineva lähenemise tõttu ei saa nende linnatüüpe võrrelda, küll aga viitab Eimeri uuring väljaku kuju ja tähtsamate ehitiste paigutuse muutustele keskaegsetes linnaplaanides, mida tüpiseerimisel saab arvestada.

Saksa ja Eesti keskaegsete ehitustraditsioonide võrdlused puudutavad tavaliselt kindlustusi või muid ehitisi. Üheks väheseks linnaplaneeringuliseks eeskujuks on Paul Johansen toonud Viljandi puhul Lippstadi (Vestfaal)⁸⁰, millega ei nõustu Kaur Alttoa⁸¹. Aldur Vunk kahtleb üldse Eesti keskaegsete linnade plaanijärgses rajamises,⁸² mispeale tekib küsimus, kuidas saab isetekkeliselt areneda suhteliselt korrapärane plaaniskeem (Pärnu, Narva, Paide, Viljandi, Tartu). Johansen peab sellise linnatüübi väljakujunemist Saksa ordu ja hansakaupmeeste koostöö tulemuseks,⁸³ mis on tõenäoline, sest nende teenistuses olid maailma näinud ehitusmeistrid. Saksa reeglipärase planeeringuga linnaskeemi levikule vallutatud aladel viitab ka Planitz. Erandlik reeglipärase plaaniskeemiga linna näide on Eestis Tartu, mille pikk trapetsiaalse kujuga turuväljak paikneb ekstsentriliselt linna ääres. Sellest tulenevalt järeldeb Harald Arman, et ei ole alust väita, nagu oleks linn loodud Saksa koloniaallinnade skeemi kohaselt, nagu on tõlgendatud Lääne-Euroopa arhitektuurialases kirjanduses.⁸⁴ See meenutab eelkirjeldatud 13. sajandi Rootsi pikliku kolmnurkse turuplatsiga linnaskeemi (nt Skänninge⁸⁵), mille väljaku kitsam osa on nii nagu Tartuski jõe pool.

Eesti linnaehitust käsitlevates kirjutistes on kasutatud vaid ebaregulaarsuse, reeglipärasuse (Tartu, Narva, Pärnu) või radiaalsuse (Tallinn) mõisteid. Süstemaatilisemalt on linnaplaane analüüsinud Leonid Volkov, kes eristab linna kujunemise algstaadiumis lineaarseid struktuure, kus plaani teljeks on asulat läbiva maantee järgi tekkinud peatänav. Keerulisema struktuuriga on lintskeem (Võru, Pärnu) või radiaalkontsentriiline skeem (Paide, Rakvere, Tartu, Tallinn).⁸⁶ Nagu näidetest nähtub, ei ole tüpiseerimisel lähtutud mitte tänavate muustrist, vaid linna kui terviku arengu suundadest.

Järgneva Eesti linnade plaanistruktuuri tüpoloogია eeskujuks on valitud valdavalt Ahlbergi uurimus, kuna selles on põhjalikumalt analüüsitud ajaloolisi plaane ning toodud täpsemalt välja plaanimustrite eripära. Koostatav vanalinnade plaanitüpoloogia lähtub vaadeldaval perioodil väljakujunenud tänavamustritest, mis on tänapäeval piiritletud muinsuskaitsealadena.

78 N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 11–20.

79 N. Ahlberg, *Stadens mönster*, lk 11–27.

80 P. Johansen, *Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Veröffentlichung des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 7. Münster: Aschendorff, 1955, lk 119, 147.*

81 K. Alttoa, *Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine. Uurimistööd. Kõide I. Ajalooline õiend. Tartu, 1977. MKA, P-3198, lk 43–44.*

82 A. Vunk, *Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu*, lk 43, 45, 48.

83 I. Põltsam-Jürjo, *Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel*, lk 50.

84 H. Arman, *Linnaehitus. – Eesti arhitektuuri ajalugu*, lk 47.

85 G. Eimer, *Urbana grundtyper i det medeltida Sverige*, lk 291.

86 L. Volkov, *Eestimaa asustus*, lk 94–98.

Linnaplaani tüübid keskajal

Eesti ajalooliste linnade suurim õitseng jääb Liivi sõja eelsesse perioodi. Nende arengu kohta leiab informatsiooni kirjalikest allikatest, eeskätt majade, kruntide ja omanike loenditest. Esimesed kaardid, kus on tähistatud tänavad, pärinevad valdavalt 17. sajandi teisest poolest. Nende alusel on võimalik teha järeldusi keskaegsete plaaniskeemide kohta, sest mõnesaja aasta möödudes ei muutunud tolleaegsed linnad oluliselt. Tänavavõrgustik on alati vanem kui hoonestus, millest annavad tunnistust ka tänapäeva linnaplaanid, kus keskaegne plaanistruktuur on loetav.

Järgnevalt on linnade üldajalugu kajastatud vaid nende tekke ajendite väljatoomiseks, põhitähelepanu on suunatud iseloomulikumate varasemate kaartide vaatlusele ning nende alusel plaanitüüpide kohta järelduste tegemisele.

(1) **Ühe pika tänavaga linn** on pikliku kujuga, olles üles ehitatud peatänavaga ümber, mis kulgeb veekogu kaldal või piki kõrgustikuharja ning millele on hiljem lisandunud rööptänavad. Rootsi vanima linna Sigtuna arheoloogilised uuringud näitavad, et selle algne plaanimuster ühe pika tänavana ning sellega risti paiknevate kitsaste piklike kruntidega on püsinud muutumatult tänapäevani ning see on jälgitav juba 1636. aasta kaardil.⁸⁷ Ühe domineeriva pika tänavaga linnu võib Eestis leida mitmeid, kusjuures suurem osa neist paikneb ilmselt juba muinasajal eksisteerinud ja keskajal kinnistunud liikumistee ääres. Vanim sellistest linnadest on Lihula.

Kui **Lihula** nimetati 1211. aastal Eestimaa piiskopi residentsi asukohaks, mõjutas valikut asukoht sõjaliselt tähtsa mandrilt Saaremaale viiva tee ääres. Tee pidi tollal läbima Lihulat, sest soiste alade tõttu ei olnud võimalik liigelda ei põhja ega lõuna poolt.⁸⁸ Tee ääres panga järsul põhjaveerul oli lisaks eestlaste muinaslinnusele tõenäoliselt asula ja kaubitsemiskoht koos lähedal olnud sadamaga.⁸⁹ Vanimal säilinud Lihula piiskopilinnuse ja alevi plaanil aastast 1683⁹⁰ (ill 2), mille on koostanud Samuel Waxelberg⁹¹, läbib asulat tee, mis teeb linnuse kohal kaare. Plaaniil on tähistatud linnus, olulisemad hooned ja alevi hoonestatud ala piirid. Samast ajast pärineb linnust ja selle kõrval olevaid maju kujutav Waxelbergi joonis,⁹² mis annab tunnistust hoonestuse olemasolust, mida kaardil ei ole tähistatud. Kogu alev mahtus ära Tallinna–Virtsu maantee äärde, praeguse Penijõe tee ja Oja tänavaga vahele. Lihula hoonestusstruktuuris püsib tänaseni ühel pikal tänaval põhinev piklik üldkuju (ill 1).

(2) Lihulale küllaltki lähedane on **Rakvere** planeering. Siin on **T-kujuline tänavate skeem** (ill 3), kuid domineeriv on põhja-lõuna suunaline Pikk tänav. Sellega ristub praeguste Kreutzwaldi ja Tallinna tänavate telg, mis oli oluline kaugliikluses (vastavalt Haljala ja Narva suund), kuid linnastruktuuris oli nende roll väiksem. Arheoloogid on leidnud muinasaegse asustuse jälgi ja 12.–13. sajandi puithoonete jäänuseid

87 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 13.

88 M. Mandel, Miks sai Lihula Eestimaa piiskopkonna esimeseks keskuseks? – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1997, lk 19–23.

89 E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad, lk 256–257.

90 Rootsi sõjaarhiiv (Krigsarkivet, edaspidi KrA), 0406:28:024:001, <http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=7773#ostersjo> (kõik edaspidi viidatud plaanid vaadatud 18.–30. IV 2009).

91 Samuel Waxelberg (Waxelbergh) oli saksa päritolu maamõõtja, kes koostas 17. saj II poolel paljude Eesti väikelinnade ja linnuste plaanid ja panoraamjoonised (U. Ehrensvärd, Topographica Estoniae, lk 23).

92 KrA, 0406:28:024:002.

Teatrimäelt Kreutzwaldi tänava ääres ning Pika tänava alguses, millest võib järeldada esmase linnaasustuse paiknemist selles piirkonnas.⁹³

Reisikirjade koostaja Antonius Goeteerise⁹⁴ gravüüriil aastast 1615⁹⁵ on näha valdavalt Pika tänava väikeste majade taustal kõrguval mäel kivilinnuse varemeid. Waxelbergi 1683. aasta plaanil⁹⁶ (ill 4) on tähistatud linnusehooned ja neid piirav müür. Vallimäest põhja pool on Kreutzwaldi–Tallinna ja idaküljel Pikk tänav, millega ristuvad kolm tänavat (praegused Rohuaia, Posti, Parkali), kusjuures viimane neist viib Vallimäele nagu praegugi. Pikk tänav ulatub umbes Silla tänavani, selle ääres on tähistatud kirik selle praegusel kohal. Rakvere on Lihula kõrval üks väheseid linnu, mille varasema turuväljaku kohta andmed puuduvad. Plaani illustreerib Waxelbergi koostatud linna panoraamjoonis,⁹⁷ millel linnusevaremete taustal ääristavad Pikka tänavat tihedalt väikesed majad. Nii plaanilt kui ka jooniselt nähtub, et linna piiras idast kitsas kraav (Soolika oja) ja plankpiire koos Tallinna tänava kohal oleva väravaga; lääne poolt kaitses linnust soistel aladel Maidla oja. Seega kuulub Rakvere lahtiste asulate⁹⁸ hulka (seda nimetust on kasutatud piirdemüürideta linnade puhul). Kuigi Rakvere Põhjasõja ajal maani maha põletati, annab eelnev ajalugu ja vanim säilinud linnaplaan aluse järeldada, et linna vanema osa tänavad on vähemalt keskaegsed, Pika ja Tallinna tänava suund aga ilmselt muinasaegne.

(3) **Sadamasse kulgevast teest peatänavaks** saanud linna näiteks on Rootsis Simrishamn. Hiljem on kaubatänav funktsioon üle kandunud mõnele rannaga paralleelselt kulgevale tänavale.⁹⁹

Eestis võib sadamasse suubuva peatänav tüüpi teatud mööndustega esindada **Kuressaare**, kus tänavavõrgu kujunemise algstaadiumis ei suundunud kindluse ja mere poole mitte hilisem peatänav Lossi, vaid sellest varasemad üle Suuresilla kulgevad Pikk ja Tolli tänav, mis ühendasid piiskopilinnust ordu aladega Lääne-Saaremaal. Tänavate kulgemise ranna suunas tingis eelkõige linnuse, millele allus ka sadam, asukoht Kuressaare lahe ääres. Varasem linnakeskuse asukoht oli nimetatud tänavate linnusepoolses osas.¹⁰⁰ Kui laevade randumise koht maapinna tõusu tõttu muutus, kujunesid ka uued mere poole viivad tänavad. Pole välistatud, et hiljem tekkinud tänavate nimed, nagu Väike-Sadama ja Suur-Sadama, on seotud just uute sadamakohtadega. Vaatamata eelkirjeldatud kujunemisskeemile on Kuressaare plaanistruktuur ebaregulaarne, selle arengut on peale linnuse ja sadama mõjutanud looduslikud tingimused, linna piiranud mõisamaad ning linnakeskuse uus asukoht.

Palju selgemalt kui Kuressaares saavad **Haapsalus** mere suunas kulgevad tänavad alguse piiskopilinnusest põhja pool olevalt turuplatsilt. Linna tekke põhjus oli eelkõige sõjaline: rajada Lääne-Saare piiskopkonna kolmanda tugipunktina kindlustatud

93 O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 10, 21.

94 Hollandi päritolu Antonius Goeteeris reisib 17. sajandil läbi Eesti ja on kujutanud gravüüridel mitmeid linnavaateid (Rakvere, Tallinn, Narva jt) (O. Kirss, Rakvere ajalugu, lk 37–38).

95 A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXXIII. Tartu, 1942, lk 69.

96 KrA, 0406:28:057:003.

97 KrA, 0406:28:057:001.

98 Rakverest 1586. a mööda reisinud Lübecki kaubaselli Samuel Kiecheli (Küchel) reisipäevikus on nimetatud linnakesest „ein offen Fleckhenn“ (A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 226).

99 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 15–16.

100 Kuressaare varasema linnakeskuse asukoht on kindlaks tegemata, selle kohta on tehtud vaid oletusi (K. Aluve, Kuressaare linnus, lk 10–12; K. Kesküla, Mõnda Kuressaare linna kujunemisloost, lk 97–126).

linnus Saksa ordu valdustest ohutusse kaugusse. Anton Pärna Haapsalu linnaehitusliku kujunemise põhjalik uurimus koos arheoloogilise tõendusmaterjaliga annab aluse väiteks, et linnaline asustus eksisteeris Haapsalus juba vähemalt 13. sajandi keskel ning vanimad kvartalid paiknesid oletatava algse turuväljaku põhja- ja lõunaküljel (Jaani ja Väike-Mere tn).¹⁰¹ Arheoloogiliste kaevamiste alusel on rekonstrueeritud kuni Liivi sõjani linna kontuuri markeeritud ringmüüri paiknemine, mis kulges Wiedemanni, Rüütli ja Vee tänava suunal, ühildudes tõenäoliselt linnuse lõunamüüritisega, ning selle viie värava asukohad.¹⁰² Samuti järeldatakse, et keskaegne tänavateskeem, mille teket on mõjutanud reljeef, olemasolevad ühendusteel ja linnuse asend, on tänaseni suures osas säilinud (puuduvad Pime ja Karja pikendus Suur-Mere tänavani ning pool turuväljakust). Pärn rõhutab 13.–14. sajandi tänavate (Pime, Rüütli, Vee ja Jaani tänavatega piiratud ala) ranget kirde-edela- ja kagu-loodesuunalist orientatsiooni,¹⁰³ mis osutab tänavateskeemi regulaarsusele ja võimalikule planeeritusele. Küsimusele, kus paiknes(id) sadam(ad) ja miks mere suunas kulges nii palju tänavaid, ei ole kindlat vastust leitud.¹⁰⁴ Pärna uurimuses on tähelepanuväärne algse sadamakoha ning varasemate tänavate tekke seostamine reljeefi ja sellest sõltuvate ühendusteega.¹⁰⁵

1683. aasta Waxelbergi plaanilt¹⁰⁶ (ill 8) on näha, et piiskopilinnuse kõrval olevalt turuplatsilt saavad alguse vähemalt kuus erinevas suunas mere poole kulgevat tänavat (Jaani, Linda, Väike-Mere, Suur-Mere, Ehte, Kooli) ning lisaks kaldaga paralleelne Vee tänav. 1683. aasta plaani sobitumine praegusele tänavavõrgule¹⁰⁷ (ill 7) annab tunnistust rootsiaegsete kartograafide täpsest tööst, aga ka sellest, et muutused vanalinna tänavateskeemis on vähemalt 17. sajandist alates tänaseni olnud minimaalsed.

(4) **Valga on Y-tüüpi tänavate skeemiga** linn, mis kujunes Vana-Liivimaa tähtsate kauba- ja sõjateede hargnemise kohta. Valgat on esmakordselt mainitud 1286. aastal seoses kaupmeeste võlanõudega, mis annab tunnistust sellest, et asula, millel puudusid linnaõigused, oli juba 13. sajandil arenenud kaubanduskeskus. Keskajal oli Valga maapäevade ja läbirääkimiste koht, mistõttu on oletatud, et neutraalsuse tagamiseks ei ehitatud asulale kaitsemüüri.¹⁰⁸ Valgast üle käinud lahingud ja linna korduv hävitamine on põhjuseks, miks selle varasem ehitusajalugu kajastub vaid tänavateskeemis. Praegune kolmnurkne keskväljak teede hargnemiskohal võis olla keskaegse asula turuplats, mida kinnitab Johan Holmbergi koostatud vanim teadaolev plaan aastast 1683.¹⁰⁹ Sellel läbib linna nagu tänapäevalgi ida-läänesuunaline mõlemas otsas kaheks hargnev tänav (Kesk), mille ääres on parkümmend maja ning läänepoolsel hargnemiskohal (Keskväljak) on tähistatud kirik. Arheoloogilised uuringud keskväljaku äärses kvartalis (Riia-Raja-Sepa) viitavad Valga keskaegsele asustusele.¹¹⁰

101 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 127–144.

102 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 128.

103 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 138.

104 Sadamate asukoha muutuse põhjuseks oli ilmselt intensiivne maakerge (3 mm aastas).

105 A. Pärn, Haapsalu linna kujunemisest keskajal, lk 129, 139.

106 KtA, 0406:28:015:001.

107 T. Padu, Läänemaa väärtuslikud maastikud. Haapsalu: Lääne Maavalitsus, 2006, lk 21.

108 K. Altoa, Valga ja tema väärtarhitektuur, lk 587.

109 Eesti Ajaloohiiv (edaspidi EAA), f 308, n 2, s 123.

110 A. Tvauri, Aruanne arheoloogilisest proovikaevamisest Valga linnas 1997. a. Tartu, 1998. MKA, A-7258.

(5) **Reeglipärane tänavate skeem** on keskaegsetes Rootsi linnades haruldane. Üheks näiteks on Arboga, mille suhteliselt korrapärane rööptänavatega plaan on väikeste muudatustega säilinud tänapäevani.¹¹¹ Siinkohal vajab täpsustamist, et keskaegse linnaplaani reeglipärased erineb renessansiaegsest ruudustikplaani. Reeglipärased puhul on tegemist küll enam-vähem paralleelsete tänavatega, kuid need ei läbi kogu linna ega moodusta täisnurkseid (ortogonaalseid) kvartaleid. Eesti keskaegsetes linnades löi eeldused reeglipäraste plaanide kujunemiseks uute linnuste ehitamine ning nende juurde kaitsemüüridega piiratud linnade rajamine. Reeglipärased plaanimustri näiteks on siinkohal valitud Viljandi, Paide ja Tartu. Kuigi ka keskaegse Pärnu ja Narva plaaniskeemid on regulaarsed, vaadeldakse neid seoses linnade uuendamisega Rootsi ajal.

Viljandi keskaegse reeglipärased plaani kohta on koostatud mitmeid rekonstruktsioone¹¹², mis tuginevad 1599. aasta Poola revisjoni protokollile¹¹³ ja 1656. aasta ilma tänavateta linnakindlustuste plaanile¹¹⁴. Viimasel kümnendil on kõige enam tunnustatud Kaur Altkoa rekonstruktsiooni variant, mille koostamisel on ajalooline andmestik seotud tänapäevase geolusega.¹¹⁵ Küllaltki sümmeetrilise tänavateskeemiga linnaplaani peateljeks oli Tartu väravast kuni linnuse sissepääsuni kulgenud Lossi tänav, sellega ristusid praegused Väike-Turu, Kauba, Munga ja Pikk tänav, mida ühendasid omavahel väiksemad põiktänavad, moodustades reeglipärased plaanimustri. Lossi tänavas ääres asetses nelinurkse peaväljaku (Laidoneri plats) idaküljel linnakirik. Müüri piiratud linna trapetsiaalse kuju teket ning kohatist ebaregulaarsust tänavateskeemis võisid peale reljeefi ja linnuse paiknemise mõjutada varasemad liikumisteede suunad. Alates 1989. aastast toimunud arheoloogiliste kaevamiste ja tänavasillutise uurimise kokkuvõtteks järeldatakse, et vaatamata linnamüüri ja hoonestuse hävingule on hiljemalt 14. sajandi tänavavõrk Viljandis tänapäevani säilinud.¹¹⁶

Paide tekke põhjuseks oleva ordulinnuse koha valikut mõjutab taanlaste ja sakslaste kokkulepe, mille järgi ei tohtinud Järvamaale linnust ehitada. See rajati Järvamaa ja Alempoisi maakonna piirile, soodest ümbritsetud looduslikult hästi kaitstud kõrgendikule Paide jõe äärde¹¹⁷, kus võis paikneda varem eestlaste muinaslinn ja sellest lõuna pool esimene asustustuumik praeguse turuplatsi kohal¹¹⁸. Keskaegset Paidet on kujutatud mitmel vasegravüüri¹¹⁹ regulaarse planeeringu ja hoonestusega ning tsentraalse keskväljakuga linnana, mida ümbritseb bastionidega kivimüür ja vallikraav. Linna kindlustatusele keskajal viitavad ka mitmed uurijad.¹²⁰ Paraku puuduvad eelnevat

111 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 18.

112 Rekonstruktsioonide autorid: K. v. Löwis of Menar, A. Westrén-Doll, P. Johansen (K. Altkoa, Viljandi linna kujunemisest, lk 28) ja K. Altkoa (K. Altkoa, Viljandi varasem ehituslugu, lk 575).

113 K. Altkoa, Viljandi vanalinna kaitse ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide detailplaneerimine, lk 20.

114 KrA, 0406:28:014:001.

115 K. Altkoa, Viljandi varasem ehituslugu, lk 575; K. Altkoa, Viljandi linna kujunemisest, lk 51.

116 A. Haak, Keskaegse Viljandi tänavate võrk, lk 85–86.

117 P. Johansen, Paide linna asutamise (1938). – P. Johansen, Kaugete aegade sära. Koost Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 63–69.

118 L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu, lk 404.

119 Paide linna ja kindluse plaan 1620. aastast, repro Gabriel Bodenehri gravüürist ja vaade Paidele 1560. aastast, repro Ludwig August Mellini atlasest 1798. a (H. Sirel, Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Kõide B. Illustratiivne osa. Tallinn, 1972. MKA, P-1429). Järvamaa Muuseumis on viited eelnimetatute kohta järgmised: Paide linna ja kindlustuse plaan 1620. a. (autor teadmata); vaade Paidele 1560. a.

120 A. Soom, Eesti väikesed sisemaa linnad ja alevid 17. sajandil, lk 225; H. Sirel, Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur. – Paide – Eestimaa süda. Koost T. Saarist. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk 55.

kinnitavad arheoloogilised uurimused ning on võimalus, et gravüüride näol oli tegemist vaid visioonidega, seda enam, et nende autorid pole ise kunagi Eestimaal viibinud. Vanimatel linnaplaanidel on tähistatud nurga all kulgevad veekraavid. Võimalik, et tegu on vallikraavidega. On ka loogiline, et linna kindlustamist alustati just lääneküljelt, sest idast olid tõkendiks Esna jõe luhad.

Ilmselt oli linn juba keskajal jagatud Lossialevikuks (linnuse ümbrus) ja Saksa alevikuks (linna tuumik).¹²¹ Paide kaks vanimat plaani 17. sajandi esimesest poolest¹²² kajastavad linnust, linna hoonestus on neil skemaatiline. 1683. aasta Waxelbergi linnaplaanil¹²³ on tähistatud tänavateskeem, mida võib pidada põhijoontes reeglipäraseks: nelinurkselt keskväljakult saavad alguse Pärnu, Tallinna ja Pikk tänav, viimasega on paralleelsed Rütüli ja Väike-Aia; nendega ristuvad Posti, Vee, Vainu ja Lai tänav (ill 6). 1692. aasta plaanil¹²⁴ ühtib tänavatevõrk eelnevaga, sellega sarnaselt on joonistatud vallikraavi osa. Lisaks on tähistatud piklikud krundid, mis ulatuvad läbi kvartalite, rõhutades omakorda linnaplaani reeglipärasust, mis on jälgitav tänases plaanimustris (ill 5). Nii selge regulaarsus tänavateskeemis ei saa olla juhuslik ning viitab taas oletusele, et kindlustatud linna kavandamisel ehitati lisaks vallikraavide osale plaanikohaselt välja ka tänavad.

Tartu asustuskeskuse kujunemise eeltingimusena on Harri Moora osutanud soodsa linnusekoha kõrval kahe olulise liiklusmagistraali lõikumisele. Siin ületas Emajõe Ugandist põhja poole suunduv maismaatee, mida kasutati juba muinasajal. Emajõe laial soisel lammil on tänapäevase Laia tänava joonel olnud lammisaar või seljandik, mis määras algse ülekäigukoha.¹²⁵ Küll lahknevad aga järgnevate uurijate arvamused võimalike muinasteede asukoha suhtes.¹²⁶

Keskaegsest Tartust saab hea ülevaate vanimalt teadaolevalt tänavatevõrguga plaanilt 1640. aastatest, mille võimalikele autoritele ja dateeringu vastuoludele on viidanud Altkoo.¹²⁷ Eimer dateerib plaani 1650. aastasse kui Georg von Schwengelli¹²⁸ katse võimalikult väheste lammutustega tänavaskeemi õgvendada ning leida uus

121 T. Veispaik, Paide linnaplaan 17. sajandil. – Paide – Eestimaa süda, lk 36–37.

122 KrA, 0406:28:055:00; KrA, 0406:28:055:004a.

123 KrA, 0406:28:055:002.

124 EAA, f 1, n 2 C IV, s 173.

125 H. Moora, Tartu asutamise ümber. – Tartu II. Linnavalitsuse tegevuse ülevaade ja statistikat 1931–1933. Jooni Tartu ajaloo. Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1935, lk 191–199.

126 K. Altkoo, Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest. – Tartu arheoloogist ja vanemast ehitusloost. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 8. Tartu, 1995, lk 146–148; A. Vallas, Liiklusteed muistses Tartus. – A. Vallas, Aolinnad, linnused ja kindlused. Tallinn: Sentinel, 2007, lk 24–26; A. Tvaari, Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula ajaloo. Muinasaja teadus 10. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool ja Ajaloo Instituut, 2001, lk 208–210.

127 KrA, 0406:28:008:003a. Et plaanil puudub pealkiri, koostaja nimi ja aastaarv, on see tekitanud dateerimisel eriarvamusi. Rootsi Sõjaarhiivi kirjes on daatum 1638, autor puudub; Eimeril u 1650, Schwengell (G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 297); Ehrensverdil u 1638, Rodenburg? (U. Ehrensverd, Topographica Estoniæ, lk 219); Ahlbergil 1640ndate lõpp, Rodenburg? (N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 690, 822). Kui Altkoo tõestab Academia Gustaviana hoone ehitusaasta kaudu, et plaan saab olla koostatud pärast 1640. aastaid, siis autorsus jääb ikkagi ebaselgeks (K. Altkoo, Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd 16 (3), lk 125).

128 Georg von Schwengell (Schwengeln) oli Rootsi fortifikatsiooniinsener, Tartu kindralkortermeister (1638); koostas Nyeni (1631), Pärnu (1644), Narva (1645), Tallinna (1650), Tartu (1650) linnakindlustuste ja Kuressaare kindluse plaanid (1641, 1645). Töötades samaaegselt Rodenburgiga, oldi rivaalid. Schwengelli plaane iseloomustab raskepärane, ebapraktiline, fantaseerimine (G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 288). Schwengellit nimetati tema majasteet „bestallter Geographicus”, ta koostas Eesti- ja Liivimaa kaardid, moodistas Emajõe Pärnut Tartusse (U. Ehrensverd, Topographica Estoniæ, lk 24, 289; G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 286–288, 291–294, 298–300).

ühendustee linna ja Toomemäe vahel.¹²⁹ Kaardil on tähistatud linnamüür, kirikud, tänavad ja krundijaotus. Jõe ja Toomemäe vahelisteks põhilisteks ühendusteedeks on Lai ja Lossi tänav, millega kulgevad paralleelselt väiksemad Kütütri, Gildi, Munga ja Lutsu tänav, nendega risti Jakobi, Jaani, Rütüti, Kompanii ja Magasini tänav. Kuigi tänavatevõrk ei ole ortogonaalne, esindab selline tänavamuster tüüpilist keskaegset reeglipärast plaanitüüpi. Ilmselt on keskaegse Tartu linnaplaani kujunemist mõjutanud nii selle varasem asustus ja liikumisteed kui ka linnamüüri rajamisega kaasneda võinud plaanimine.

Rootsiaegsed uuendusplaanid tulenesid eelkõige linnakindlustuste moderniseerimise vajadusest. Neist kardinaalseim oli esimene, Schwengelli 1636. aastal koostatud plaan,¹³⁰ mille järgi oleks lääne- ja lõunapoolsest linnamüüri osast eemale ehitatud uus vallivööldik. Kuigi vahepealsed ettepanekud nägid ette suuremaid muutusi linnuse kindlustamisel Toomemäel ning sinna ruudustikplaaniga Toomelinna rajamise (seda illustreerivad plaanid aastatest 1680¹³¹ ja 1690¹³²), jäi enamik uuenduskavadest realiseerimata ning linnamüür ümbritseti bastionidega, mida iseloomustavad paljudest säilinud kaartidest kõige selgemalt Dahlbergi plaanid aastatest 1696¹³³ ja 1697¹³⁴. Viimasel eksplikatsiooniga kaardil on nummerdatud tähtsamad ehitised ja keskaegsed tänavad ning lisatud linna ümbritseva muldkindlustuse kaheksa bastioni nimetused. Vaatamata sellele, et 1667. aasta tulekahju järel tegi maavalitsus ettepaneku 1640. aastail koostatud tänavate õgvendamise plaan teostada, jäi kavandatu ellu viimata, sest linna elanikkond oli kehvas majanduslikus seisus ning nii ulatuslikku ümberehitust ei soosinud Tartu soine aluspõhi.

2007. aastal lokaliseeris Tartu Linnavalitsus rootsiaegseid plaane tänapäevasele tänavatevõrgule¹³⁵ ning selle alusel saab väita, et kuni 17. sajandi lõpuni oli linnas säilinud keskaegne reeglipärane tänavatestruktuur ning vaatamata vanema hoonestuse hävingule on see valdavalt (v.a üksikute tänavate õgvendused ja laiendused) ka praegu jälgitav.

Ahlbergi tüpoloogias esitatud **ribimustriga, rannajoonega paralleelse tänavavõrgustikuga** ja **teeristlinnu** ei ole Eestis vanalinnade muinsuskaitsealadel tuvastatud. Rootsi rannikualade ribimustriga linnades suubuvad veekogu poole tihedad põiktänavad, mille vahele jäävad kitsad piklikud kvartalid. Sellise mustrü kujunemist põhjendatakse sadamaala laiendamise ja sinna laevasildade rajamisega (Visby, Stockholm).¹³⁶ Eeldused kirjeldatud viisil linnaplaanide tekkeks Eestis puudusid, sest üldjuhul on rannikuvesi madala süvisega. Teatud sarnasusi võib näha Haapsalus, kus lahesoppidesse suunduvad mitmed tänavad. Keskaegse Narva, Tartu ja Pärnu linnaplaanidel on tänavad küll jõega risti, kuid enamik vee äärde avanevaid linnamüüri väravaid ei olnud seotud peamise liikumistee või sadamaga. Veekogu ääres asuvates

129 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 297, 299–300.

130 KrA, 0406:28:008:002.

131 KrA, 0406:28:008:007.

132 KrA, 0406:28:008:022.

133 KrA, 0406:28:008:009.

134 KrA, 0406:28:008:010.

135 Üld- ja rasterkaart. Tartu Linnavalitsus. Ortofotod Maa-amet 2007: http://www.tartu.ee/kaart/?map_link=D207FADB5AD3D7FA5DooCF3A968710DF (vaadatud 22. III 2009).

136 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 16, 130.

pikliku või poolovaalse kujuga linnades koosneb rannajoonega paralleelne tänavavõrgustik mitmest rannikut järgivast rööptänavast ja vee äärde viivatest põiktänavatest (Arboga, Helsingborg ja Skanör).¹³⁷ Sellele linnatüübile on Eestis sarnane Põltsamaa, kus piki jõe kallast kulgeb linna vanim tänav Lossi, mille kujunemine on aimatav kaardil aastast 1688.¹³⁸ Teeristlinnad, mille vanad sissesõiduteed peatänavatena moodustavad plaanistruktuuri kondikava, on kompaktse, ovaalse või ümara kujuga ning paiknevad sisemaal ja suurtel tasandikel (Lund, Skara ja Skänninge).¹³⁹

Linnaplaani tüübid Rootsi ajal

Järgnevalt vaatlen 17. sajandi linnaplaani tüüpe Rootsis, kust need levisid ka Eestisse. Peamisteks näideteks on Narva ja Pärnu, kus keskaegne regulaarne plaaniskeem seostati uue ruudustikplaani. Teostamata jäänud ideaallinnaplaani näiteks on Kuressaare.

(6) **Ruudustikplaanidel** kulgevad läbi kogu linna omavahel ristuvad paralleelsed tänavad. Ruudustikplaani terminit kasutatakse üldnimetusena (rootsi *rutnätsplan*, soome *ruutukaava*, inglise *gridiron plan*), sest sõna otseses mõttes peaksid sellise plaani kvartalid olema kvadraatsed (ruudud), kuid suurema osa näitena toodud linnade puhul on tegemist nii ruudu- kui ristkülikukujuliste kvartalitega. Esimese ruudustikplaani Rootsi aladel koostas 1608. aastal hollandlane Petter Nicolaus de Kemp Göteborgile.¹⁴⁰ Vanim tänaseni säilinud ruudustikplaani on Norrköpingi laiendus aastast 1613¹⁴¹, millele järgnevad paljud samalaadse skeemiga uute linnade planeeringud¹⁴².

Enne Rootsi riigi tähtsaimate Eestis asunud tugipunktide käsitlemist tutvustan üht tüüpilisemat linnaplaneerimise näidet **Landskronat** ning selle kuut ümberehituse kava,¹⁴³ mille autorid on tegutsenud hiljem ka Eestis. Olof Hanssoni¹⁴⁴ plaanil aastast 1644¹⁴⁵ on keskaegne linnus ja linna ebaregulaarne tänavavõrgustik säilitatud, olemasolevale linnamüürile on lisatud vaid bastionid. Nicodemus Tessin vanema¹⁴⁶ (edaspidi Tessin) koostatud plaanil aastast 1659¹⁴⁷ on keskajast säilitatud vaid vana linnus ja kirik, varasema kohale on planeeritud uus ja suurem regulaarse tänavavõrguga ja

137 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 16.

138 EAA, f 308, n 2, s 213; <http://www.ra.ee/dgs/explorer.php> (vaadatud 18. IV 2009).

139 N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 15, 17.

140 N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 131.

141 KrA, SFP Norrköping 3.

142 Järgnevalt ruudustikplaani rajatud linnad Rootsis olid Kristianstad 1614, Göteborg 1620, Stockholmi „malmid” 1637, Hedermora 1642, Uppsala 1643, Sala 1624, Kristinehamn ja Vänersborg 1642, Askersund, Lindsberg, Nora ja Ämäl 1643 (N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 27–28).

143 KrA, SFP Landskrona 821, 741, 113b, 109g, 109i, 113d.

144 Olof Hansson Swart (Örnhefved) (1600–1644) oli Rootsi fortifikatsiooniinsener, kes 1634. aastal sai korralduse inspekteerida kõiki kindlusi Liivimaal, koostas Tallinna (1634), Tartu ja Narva kindlustuste plaanid (U. Ehrensverd, Topographica Estoniae, lk 24–25).

145 KrA, SFP Landskrona 743.

146 Nicodemus Tessin vanem (1615–1684) sündis Stralsundis, töötas koos arhitekt Simon de la Valléeaga, õppis Saksamaal, Itaalias, Prantsusmaal ja Hollandis, kust pärinevad tema teadmised barokkarhitektuurist. Rootsi naastes ehitas ümber mitmeid kindlusi ja paleesid, projekteeris Kalmari toomkiriku, Näsby lossi, Drottningholmi palee (UNESCO maailmapärandi nimekirjas), koostas Landskrona lossi, sadama ja linna planeeringu (1651), Kuressaare linnuse ja linna ümberehituse projekti (1652) (täpsemalt G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 3–4, 326–362).

147 KrA, SFP Landskrona 741.

kanalitesüsteemi kaudu merega ühendatud kaitsemüüri ümbritsetud linn. Tessini järgmine, 1660. aasta plaan¹⁴⁸ on eelnevatest reaalsem: linna on küll laiendatud ja kindlustusi moderniseeritud, kuid säilitatud on keskaegne tänavatevõrk, mis seostub uute täisnurkselt ristuvate tänavatega. Järgnevate Landskrona ümberehitusplaanide autor on Erik Dahlberg¹⁴⁹ aastatel 1679–1680. Tema kolm ringikujulist sümmeetrilist lahendust tuginevad ideaallinna planeerimise skeemile, kus regulaarset tänavavõrku ümbritseb Vaubani süsteemis bastionide ja raveliinidega ringmüüritis ning vallikraav. Ühte neist, 1680. aastal¹⁵⁰ koostatud, nimetatakse selle ringmüüri tihedalt ääristava 20 bastioni tõttu „bastionidepärjaks” (*Bastionenkrantz*). Samast aastast ja autorilt pärineb väga detailselt läbi töötatud Landskrona plaan¹⁵¹, mida tuuakse tihti kindlustatud ideaallinna skeemi järgiva terviklikuma planeerimise näiteks¹⁵² (ill 9). Kui Tessini plaane peetakse lihtsusstatuiks, siis Dahlbergi lahendused on komplekssemad, kusjuures mõlemad lähtuvad pigem planeerimisteooriast kui praktilisest teostatavusest.¹⁵³ Landskrona planeeringud on seega valdavalt idealistlikud, mida esindab Eestis samade autorite koostatud Kuressaare ideaallinna realiseerimata projekt, kuigi Narva, Pärnu ja Tartu hilisemad uuendusplaanid on liigitatud komplekssete pragmaatiliste plaanide kategooriasse.¹⁵⁴

Narval on Landskronaga mitmeid kokkupuutepunkte. Mõlemat linna ja kindlustusi on planeerinud Dahlberg, kes pärast Landskronas töötamist tuli Eestisse. Mõlemad olid veekoguäärsed sõjaliselt tähtsad piirilinnad. See tingis tugevama kindlustamise vajaduse, kuid oli ka linnade korduva hävimise põhjuseks. Aastaid 1581–1704, kui Narva kuulus Rootsi kuningriigi võimu alla, peetakse linna „kuldajaks” – Narvast plaaniti teha Rootsi riigivõimu teine residents.¹⁵⁵ Rootslaste uuendusplaanid tuginesid mitmele keskaegsele ehitisele: 13. sajandil taanlaste rajatud kastell-linnus, 14. sajandil sakslaste ehitatud ringmüüriiga konvendihooned ja 16. sajandil pärast tulekahju venelaste taastatud linnahoonestus seda ümbritseva piirdemüüriiga.¹⁵⁶

Pärast Narva vallutamist koostati järgneva neljakümne aasta jooksul mitmeid kavasid linna laiendamiseks ja uute bastionidega ümbritsemiseks. Neist kõige ambitsioonikamad olid Georg von Schwengelli plaan aastast 1645¹⁵⁷ ja Johan von Rodenburgi¹⁵⁸

148 KrA, SFP Landskrona 113g.

149 Erik Dahlberg (Jönsson) (1625–1703) oli Rootsi sõjaväelane, riigitegelane, fortifikatsiooninsener ja arhitekt, ning Liivimaa kindralkuberner (1696–1702). Tema jooniste järgi täiustati mitmeid Rootsi impeeriumi kindlusi, sh Tallinn, Narva, Tartu, Pärnu ja Riia, kasutades prantsuse Vaubani süsteemi. On tuntud kui mälestusteoste autor ning ajalookirjutiste kaasautor, koostatud gravüüride kogu „Suecia Antiqua et Holdierna” (Muistne ja kaasaegne Rootsi) (täpsemalt G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 289–293, 395–397, 438–448, 465–484, 526–528).

150 KrA, SFP Landskrona 109g.

151 KrA, SFP Landskrona 112b ext st f.

152 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 474–478; N. Ahlberg, Stadens mönster, lk 98–99;

N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 63, 105, 120, 149, 153, 162, 189, 191, 220, 222, 250, 481–486.

153 N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 153.

154 N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 136, 145, 153.

155 S. Karling, Narva, lk 35.

156 J. Kaljundi, Narva. – Eesti arhitektuur 3, lk 176–177; J. Kaljundi, Narva linnus. – Eesti arhitektuur 3, lk 179–180.

157 KrA, 0406:28:031:001 a.

158 Johan von Rodenburg (Rodenburgh) oli Hollandi päritolu kindralkortermeister, tuli Eestisse 1638. aastal (U. Ehrensverd, Topographica Estoniæ, lk 25). Koostas kindluste ja linnade uuendusplaaned Lätis ja Eestis: Tartu (1640, 1645), Tallinn (1647, 1640, 1651), Narva (1645, 1647, 1650) (N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 812–838).

plaan aastast 1647¹⁵⁹, mis säilitasid küll keskaegse linna, kuid nägid ette selle kõrvale ehitada mitu korda suurema kaitsemüüri ümbritsetud ruudustikplaaniga linnaosa. Kahe rivaalitsenud linnaplaneerija projekte võrreldes avaldub nende erinev planeerimisviis ja käekiri. Kui Schwengelli plaane on iseloomustatud kui fantaasiale põhinevaid jõuliste (*kräftige*) värvidega vormistatud jooniseid, siis Rodenburgi projektid on stereotüüpsemad.¹⁶⁰ Rodenburgi eelnimetatud projekt oli aluseks esimesele kõige täpsemini keskaegset Narvat kujutavale plaanile, mille 1649. aastal mõõdistas Gunnar Nilsson Welt.¹⁶¹ Sellel on tolle aja kohta harvaesineva täpsusega kujutatud tänavatevõrk, krundijaotus, tähistatud ehitised ning lisatud eksplikatsioon. Eelkirjeldatu annab ettekujutuse linnamüüri ümbritsetud keskaegsest linnast, millel oli sajakonna hoonestatud krundiga suhteliselt reeglipärane tänavatevõrk.

17. sajandi teisel poolel koostati Narva jaoks Dahlbergi juhtimisel mitmeid uuele Vaubani kaitseüsteemile tuginevaid linnakindlustusplaane. 1681. aasta¹⁶² nn diskussioonplaanil (*Diskussionplan*)¹⁶³ on esitatud koos varasemad variandid ning uued võimalused linna laiendamiseks. Narva linnakindlustuste moderniseerimise aluseks sai Dahlbergi plaan aastast 1686,¹⁶⁴ kus on tähistatud erineva värvitooniga keskaegne linnaosa ning uued täisnurga all ristuvate tänavatega kvartalid põhjas ja läänes, kusjuures uute tänavate suunad on püütud siduda vanadega. Dahlbergi suurepäraselt joonistamisoskust demonstreerib kirjeldatud plaani illustreeriv perspektiivvaade.¹⁶⁵ See heaks praktiliste ja komplekssete plaanide esindajaks peetud näidis tugines Dahlbergi tugevale teoreetilisele taustale ja uuendusmeelsele natuurile.¹⁶⁶

Linnaplaani püsimisest peagu muutumatuna üle 300 aasta annab tunnistust Narva kaart¹⁶⁷, mille koostamisel on tuginetud Karlingi materjalidele¹⁶⁸ ja mida võib tinglikult seostada Rootsi ajaga, sest toleaeagsed kaitseehitised on kantud 1936. aasta tänavatevõrgule. 1940. aasta plaani paigutusest praeguse Narva kaardile¹⁶⁹ nähtub, et paremini on säilinud tänavatestruktuur 17. sajandil ehitatud ruudustikplaaniga linnaosas: Vestervalli, Pimeaia, osaliselt Vaeselapse, Hariduse (end Vaestemaja), Kraavi, Moonalao, Karja ja Sepa tänavad. Keskaegse linnaosa tänavatevõrk on rohkem muutunud, väheseid säilinud vanu tänavaid on õgvendatud: Koidula (osaliselt endine Mäe), Rüütli (osaliselt säilinud), Viru (muudetud asukohta), Suur tänav ja Raekoja plats. Kuigi valdav osa ajaloolisest hoonestusest on hävinenud ning tänavatevõrk muutunud, on säilinud rootsiaegne ovaalne linnakuju, mida piiravad linnakindlustuste äärsed tänavad.

159 KrA, 0406:28:031:003.

160 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 286–289, 299.

161 Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), Stockholm, Lantmät lev 1850, nr 311.

162 KrA, 0406:28:031:014.

163 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 515–517.

164 KrA, 0406:28:031:022 a.

165 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 518.

166 N. Ahlberg, Stadsgrundningar och planförändringar, lk 136, 153.

167 Narva Arhitektuuri ja Linna Planeerimise Amet: http://vana.narvaplann.ee/vananarva/Rootsi_stenkarling.jpg (vaadatud 6. III 2009).

168 S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1936, lk 80–91, 125–136, 295–299.

169 Narva Arhitektuuri ja Linna Planeerimise Amet: <http://vana.narvaplann.ee/vananarva/Narva+Sudalinn.pdf> (vaadatud 6. III 2009).

Vanim teadaolev Eesti linnaplaan pärineb ca 1621. aastast¹⁷⁰ ning sellel on kujutatud kahel pool jõge paiknenud Vana-Pärnut¹⁷¹ ja Uus-Pärnut (edaspidi Pärnu). 17. sajandi plaanide alusel saab teha järeldusi keskaegse **Pärnu** kohta, sest enamikul rootslaste kavandatud linnuse ja linna uuendamise plaanidest on tähistatud ka varasem linnakujutis. Heinrich Laakmanni 16. sajandi Pärnu linnaplaani rekonstruktsioonil¹⁷² on piirdemüüri ümbritsetud linnal regulaarse tänavavõrguga plaanimuster nelja piki- ja kuue põiktänavaga. Rein Raie 1543. aasta linnaplaani rekonstruktsioon¹⁷³ näitab keskaegse linna tänavate seotust Rootsi ajal rajatud uute tänavatega (Vee, Nikolai, Pühavaimu, Hospidali). Georadariga tehtud uuringud näitavad, et linn paikneb idaläänesuunalisel liivaluitel, millest on tingitud linnaplaani piklik kuju.¹⁷⁴

Säilinud plaanide suur hulk võimaldab jälgida uuenduskavade arengut. Sarnaselt Narvale konkureerisid Schwengell ja Rodenburg ka Pärnus, esitades keskaegse linna- plaaniga mittedisaid uuendusprojekte.¹⁷⁵ Ühel varaseimal kaardil umbes 1644. aastast¹⁷⁶ on Schwengell planeerinud ebasümmeetrilise bastionidevööndi keskaegsest linnast eemale kirde-kagu suunas. Dahlbergi ja Paul von Esseni koostööna aastatel 1667–1700 valminud uuendusplaanid on eelnevaist erinevad, nähes ette suurema ning sümmeetrilise lahendusega kindlustustesüsteemi rajamise ümber regulaarselt planeeritud linna, kusjuures on säilitatud varasemad tänavad ning olulisemad ehitised (vana kirik ja kindlusehoone). Kõige selgemat informatsiooni vana ja uue linnaosa kohta annab 1667. aasta plaani alusel Esseni koostatud Pärnu plaan aastast 1696,¹⁷⁷ millel on tähistatud vana linnamüür, kirik, turuväljak ja linnusehooned, selgelt on eristatav keskaegne tänavatevõrk ja kvartalite paigutus ning sellest kagusse planeeritud ruudustikplaan sirgete tänavate ja täisnurksete kruntidega, mida ümbritseb seitsme bastioniga muldkindlustus. Uue ja vana linna vahele keskaegse linnamüüri kohale on planeeritud sirge peatänav ja selle äärde linna keskusesse ristkülikukujuline uus peaväljak. Eelnevat võib pidada suurepäraseks näiteks rootsiaegsest ideaallinna planeerimise printsiipe järgivast planeeringust, kus on lahendatud keeruline ülesanne seostada uus ja vana ning luua ajastu nõuetele vastav sümmeetrilise kompositsiooniga tervik.

Kuigi **Kuressaare** linnaplaani struktuur oli põhijoontes tänase muinsuskaitseala ulatuses Rootsi ajaks välja kujunenud, nagu nähtub Esseni koostatud linnaplaanidest aastatest 1681¹⁷⁸ ja 1695¹⁷⁹, tellis Magnus Gabriel De la Gardie¹⁸⁰ Tessinilt Kuressaare linnuse ja linna ümberehituse projekti. Rootsi juhtiva arhitekti koostöö De la Gardiega on tähelepanu vääri, seda tingis kindlasti ka krahvi enda väljapaistev isiksus ja huvi

170 KrA, Sveriges krig. 1: 21 b St.f.

171 Vana-Pärnu paiknes Pärnu jõe suudmeala vasakpoolsel kaldal. 1263. aastal hävitasid selle leedulased. Järgnevalt oli Vana-Pärnu kuni 16. sajandini kindlustamata asula (O. Kotšenovski, Pärnu linn. – Eesti arhitektuur 2, lk 98).

172 H. Laakmann, Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1956.

173 Eesti Arhitektuur 2, lk 98.

174 A. Vunk, Archaeological Surveys and the Topography of Medieval Pärnu, lk 46.

175 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 525.

176 KrA, 0406:28:039:001.

177 KrA, 0406:28:039:014.

178 KrA, 0406:28:002:015.

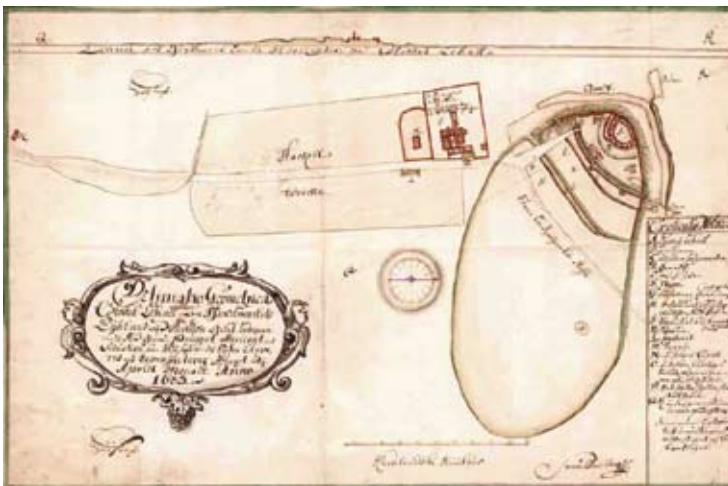
179 KrA, 0406:28:002:019a.

180 Magnus Gabriel De la Gardie (1622 Tallinn–1686 Sigtuna) oli Rootsi riigitegelane, 1649–1652 Liivimaa kindral-kuberner, 1652–1655 Rootsi riigivarahoidja, 1654–1686 Uppsala ülikooli kantsler, Kuressaare krahv. Eesti- ja Liivimaa oli seotud isa (Jakob De la Gardie) ja vanaisa (Pontus De la Gardie) kaudu (täpsemalt G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 340–344; U. Ehrensverd, Topographica Estoniæ, lk 19–21).

Tänapäevaste linnaplaanidele on kantud 17. saj plaanidel eksisteerinud tänavad, väljakud (must värv), kindlused (punane värv) ja veekogud (sinine värv). Tänaeni säilinud tänavad on tähistatud pideva joonega, mittesäilinud punktiiriga.

1. Ühe pika tänavaga linna skeem.
Lihula 17. sajandil.
Koostanud Lilian Hansar.
The plan of a town with a single long street.
Lihula in the 17th century.
Drawing by Lilian Hansar.

2. Lihula 1683. aasta linna plaan.
Koostanud Samuel Waxelberg, Rootsi Sõjaarhiiv.
The plan of Lihula by Samuel Waxelberg, 1683.
Swedish Military Archives.

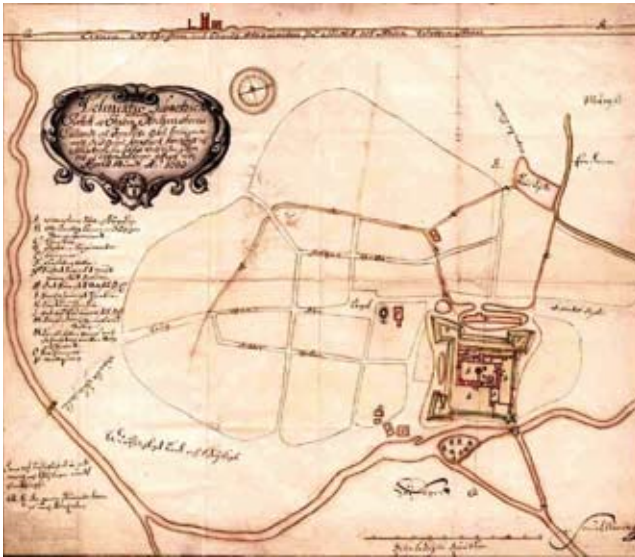
3.
T-kujuline tänavateskeem.
Rakvere 17. sajandil.
Koostanud Lilian Hansar.
The T-shaped street pattern.
Rakvere in the 17th century.
Drawing by Lilian Hansar.

4.
Rakvere 1683. aasta plaan.
Koostanud Samuel Waxelberg, Rootsi Sõjaarhiiv.
The plan of Rakvere by Samuel Waxelberg, 1683.
Swedish Military Archives.

5.
 Reeglipärane tänavateskeem.
 Paide 17. sajandil.
 Koostanud Lilian Hansar.
 The regular street pattern.
 Paide in the 17th century.
 Drawing by Lilian Hansar.

6.
 Paide 1683. aasta linna plaan.
 Koostanud Samuel Waxelberg, Rootsi Sõjaarhiiv.
 The plan of Paide by Samuel Waxelberg, 1683.
 Swedish Military Archives.

7.

Haapsalu tänapäevasele plaanile on kantud 1683. aasta plaan.
Koostanud Tõnis Padu.
Haapsalu. The 1683 town plan has been drawn over the present town plan.
Drawing by Tõnis Padu.

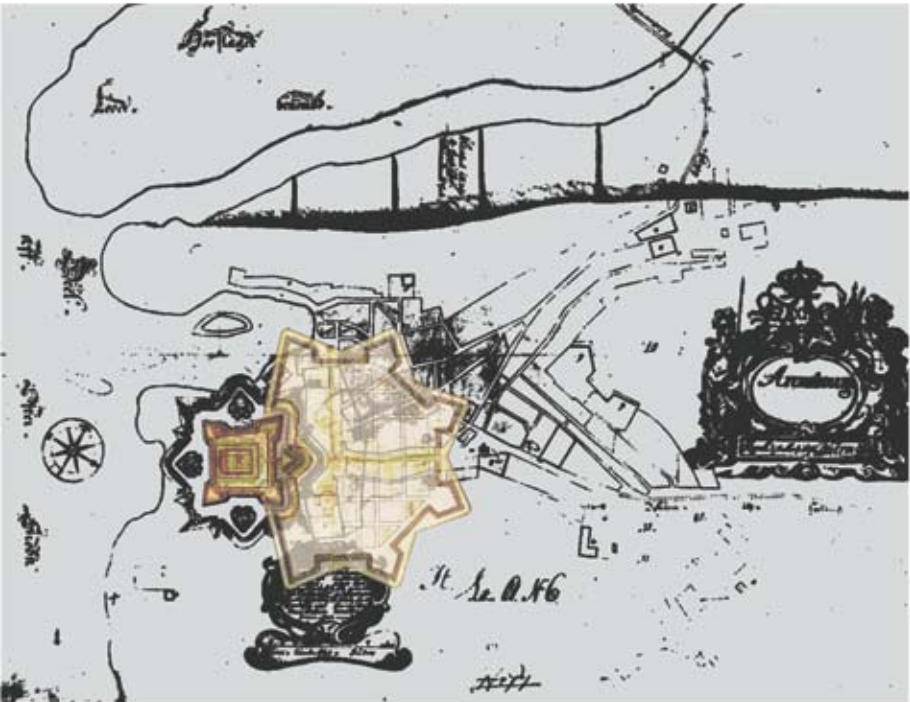
8.

Haapsalu 1683. aasta plaan.
Koostanud Samuel Waxelberg, Rootsi Sõjariiv.
The plan of Haapsalu by Samuel Waxelberg, 1683.
Swedish Military Archives.

9. Landskrona 1680. aasta plaan.
Koostanud Erik Dahlberg, Rootsi Sõjaarhiiv.
The plan of Landskrona by Erik Dahlberg, 1680.
Swedish Military Archives.

10. Kuressaare 1652. aasta plaan.
Koostanud Nicodemus Tessin, Rootsi Sõjaarhiiv.
The plan of Kuressaare by Nicodemus Tessin, 1652.
Swedish Military Archives.

11. Kuressaare 1681. aasta plaanile on kantud 1652. aasta plaan.
Koostanud Tuuli Org.
Kuressaare.
The 1652 town plan has been drawn over the 1681 town plan.
Drawing by Tuuli Org.

arhitektuuri vastu. 1651. aastal oli Tessin saanud kuningliku stipendiumi enesetäiendamiseks Itaalias, Prantsusmaal ja Hollandis. Samal aastal valmis tal ilmselt esimene Kuressaare projekt, mille joonised ei ole säilinud. Eelnevaga on kirjelduse järgi sarnane 1652. aasta plaan¹⁸¹ (ill 10), mille autoriks peetakse samuti Tessini, kes on võtnud eeskujuks Filarete Sforsinda ideaallinna skeemi¹⁸². Vana linnust on tugevdatud nelja bastioni, kolme raveliini ja vallikraaviga ning sellega on tsentraalsümmeetriliselt ühendatud ortogonaalse plaanilahendusega ideaallinn, mida ümbritseb kuue bastioniga kaitsemüür ja vallikraav; kesksel kohal oleva linnaväljaku ümber on eri suurustes ristkülikukujulised kvartalid. Kuressaare ideaallinna plaan oli uuenduslik nii Baltikumis kui kogu toleaeegses Rootsis. Plaanile on De la Gardie teinud omakäelisi visandeid: tema skitseeritud on loss, paviljonidega aed ja keskväljakul üks suurem ehitis, ilmselt raekoda.¹⁸³ Kui krahvi uuendusmeelsus on veel mõistetav, siis see, et uus linn oli planeeritud tol ajal eksisteerinust umbes kolm korda väiksemana, on arusaamatu (ill 11). Aastaid hiljem valmisid krahvi ideena raekoda (1670) ja selle vastas vaekoda (1663), mis on ainsad tänaseni säilinud märgid Kuressaaret kõige kardinaalsemalt ümber ehitada plaaninud krahvi tegevusest.

Tessini 1652. aasta Kuressaare ideaallinnaplaani on võrreldud sama autori poolt koostatud 1659. aasta Landskrona planeeringuga.¹⁸⁴ Kui Kuressaare plaanil ei ole varasemast hoonestusest ega tänavavõrgust ainsatki jälge, siis Landskronas on säilitatud vana kindlus ja kirik seda ümbritsevate kvartalitega. Teine võrdlus puudutab Dahlbergi Landskrona (1679) ja Tessini Kuressaare (1652) linnaplaanide sarnasust.¹⁸⁵ Mõlemal on kindlusega liidetud ortogonaalsete kvartalite ja tänavate struktuuriga ning tsentraalse keskväljakuga sümmeetrilise ülesehitusega linn. Kummaski linnas ei ole utoopilised ideaallinna plaanid realiseerunud.

Ruudustikplaan domineeris nii linnaplaanide uuendamisel kui ka uute linnade ehitamisel kuni 19. sajandi lõpuni. Hilisteks näideteks Eestis on Paldiski (rajatud 1718, linnaõigused 1783) ja Võru (1784).

Kokkuvõte

Keskaegsetes vanalinnades on eristatavad järgmised plaanitüübid: (1) üks pikk tänav (Lihula), (2) T-kujuline tänavaskeem, kus domineerib üks pikk tänav (Rakvere), (3) tänavad kulgevad veekogu suunas (Haapsalu, Kuressaare), teede hargnemiskoha Y-kujuline tänavaskeem (Valga). Esineb nii reeglipärasest (Paide, Viljandi, Pärnu, Tartu, Narva) kui ka ebareeglipärasest plaanimustrit (Tallinn, Kuressaare).

Erinevalt Rootsist on Eesti kindlustatud linnades levinud rohkem reeglipärased plaanimustrid. Ilmselt viitab see vähemalt mõningasele sihikäelisele planeerimisele, mis on omane Saksa koloniaallinnadele.

181 KRA, 0406:28:002:005.

182 S. Karling, Jakob och Magnus Gabriel de la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti väljaanded 5. Tartu, 1938, lk 32.

183 S. Karling, Jakob och Magnus Gabriel de la Gardie, lk 34–39.

184 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 345.

185 G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, lk 470.

Muinsaaegsete liikumisteede jäljed on säilinud Lihula, Rakvere ja ilmselt ka Valga linnaplaanides. Samuti on need aimatavad Tartus ja Viljandis ning oletatavasti ka Paides. Kõik Eesti keskaegsed linnad on kujunenud linnuste juurde, v.a Valga, mille positsioon toonaste asumite seas oli erandlik. Võib oletada, et keskaegne tänavastruktuur on hästi säilinud Tartus, Haapsalus, Kuressaares, Lihulas, Rakveres, Viljandis, Paides, Valgas, osaliselt Pärnus, halvemini Narvas.

Rootsi riigi põhitähelepanu oli suunatud strateegiliselt tähtsamate linnade kindlustamisele (Tallinn, Narva, Tartu, Pärnu, Kuressaare). Linnauuendusplaanides domineerib ruudustikplaan (Narva, Pärnu). Koostati Kuressaare ideaallinna projekt, mis aga jäi teostamata. Suuremad muutused toimusid keskaegsete linnade (Pärnu, Narva) laiendamises, kuigi uuendusplaanid ei muutnud oluliselt keskaegseid plaanistruktuure, ruudustikplaanid seostati olemasoleva tänavakeemiga.